

Kamil Kartasiński

Uniwersytet Śląski w Katowicach
kamil.kartasinski@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1245-0319>

Hitler — dyktatura jednoosobowa

[P. LONGERICH: *Hitler. Biografia.*
Przeł. M. ANTKOWIAK. Warszawa 2017]

Postać Adolfa Hitlera, pomimo upływu ponad 70 lat od zakończenia II wojny światowej, wciąż jest popularna. Nie sposób podać wszystkich książek, filmów lub gier komputerowych, które koncertują się na tematyce związanej z Führerem III Rzeszy¹. Niestety, mnogość dzieł ze słowem „Hitler” w tytule sprawia, że coraz trudniej jest wybrać pozycje naprawdę wartościowe, ukazujące nowe perspektywy badawcze. Wydawcy, którzy co jakiś czas publikują nowe prace dotyczące jego osoby, zapewniają, że ich autorzy odkryli „nowe i nieznane fakty” związane z dyktatorem III Rzeszy. Do tych rewelacji należy zawsze podchodzić ostrożnie, również w przypadku biografii Hitlera napisanej przez takiej klasy historyka, jak profesor Peter Longerich.

Peter Longerich urodził się w 1955 roku w Krefeld, w Niemczech. Ukończył Uniwersytet w Monachium. Pracował w monachijskim Instytucie Historii Współczesnej, Instytucie Fritza Bauera we Frankfurcie nad Menem oraz w Centrum Studiów nad Holocaustem w Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie. Piastuje obecnie stanowisko profesora historii nowożytnej w college’u Royal Holloway na Uniwersytecie Londyńskim oraz jest założycielem tamtejszego Ośrodka Badań nad Ho-

¹ Z kronikarskiego obowiązku wymienimy kilka książek, np.: T. WEBER: *Pierwsza Wojna Hitlera*. Przeł. J. SZKUDLIŃSKI. Poznań 2011; T. RYBACK: *Prywatna biblioteka Hitlera: książki, które go ukształtowały*. Przeł. M. SZUBERT. Warszawa 2011; L. REES: *Złowroga charyzma Adolfa Hitlera*. Przeł. K. MASŁOWSKI. Warszawa 2013; D. STRATIGAKOS: *Dom Hitlera*. Przeł. J. DZIERZGOWSKI. Warszawa 2017. Z filmów warto polecić m.in.: *Hitler. Narodziny zła* w reżyserii Christiana Duguaya z 2003 roku, *Upadek* w reżyserii Olivera Hirschbiegela z roku 2004; z gier komputerowych: serię *Sniper Elite* wydawaną przez studio Rebellion lub serię *Wolfenstein* wydaną przez studio Bethesda.

lokaustem. Cieszy się międzynarodową sławą jako wybitny znawca narodowego socjalizmu. Polskim czytelnikom niemiecki historyk jest znany m.in. z dwóch monumentalnych prac dotyczących bliskich współpracowników dyktatora: Josepha Goebbelsa oraz Heinricha Himmlera, a także z niedawno wydanej książki o konferencji w Wannsee². W 2015 roku na niemieckim rynku wydawniczym ukazała się napisana przez niego biografia Adolfa Hitlera³, której polskie tłumaczenie stało się przedmiotem niniejszej recenzji. Peter Longerich, biorąc na swój warsztat naukowy historyka postać przywódcy III Rzeszy, dołączył do grona m.in. takich autorów, jak John Toland, Ian Kershaw czy Volker Ullrich⁴, którzy starali się przedstawić Hitlera z mniej znanej perspektywy badawczej. J. Toland w swojej pracy ukazał postać dyktatora III Rzeszy przez pryzmat ludzi z jego najbliższego otoczenia, przeprowadzając z żyjącymi współpracownikami Führera dziesiątki rozmów⁵. I. Kershaw w monumentalnej biografii, świetnie zresztą udokumentowanej źródłowo, przedstawił natomiast postać wewnętrznie pustego i ulegającego złudnym fantazjom dyktatora, ukazując ją na tle przemian społeczno-gospodarczo-politycznych w Niemczech oraz Europie w pierwszej połowie XX wieku⁶. Z kolei V. Ullrich w swej publikacji skupił się przede wszystkim na naświetleniu „prywatnej strony” Hitlera, kreując go jako „normalnego człowieka, jednego z nas”⁷. Zastanawia więc, co do zaoferowania ma Peter Longerich?

² P. LONGERICH: *Goebbels. Apostoł diabła*. Przeł. M. KILIS. Warszawa 2014; IDEM: *Himmler. Buchalter śmierci*. Przeł. S. SZYMAŃSKI, J. SKOWROŃSKI. Warszawa 2014; IDEM: *Konferencja w Wannsee. Droga do „ostatecznego rozwiązania”*. Przeł. B. NOWACKI. Warszawa 2018.

³ P. LONGERICH: *Hitler. Biographie*. Berlin 2015.

⁴ I. KERSHAW: *Hitler Hybris 1889—1936, Hitler Nemezis 1936—1945*. Przeł. P. BANDEL, R. BARTOŁD. Poznań 2013; J. TOLAND: *Hitler. Reportaż biograficzny*. Przeł. Z. KOŚCIUK. Warszawa 2014; V. ULLRICH: *Hitler. Narodziny zła 1889—1939*. Przeł. M. ANTKOWIAK. Warszawa 2015.

⁵ Dla J. Tolanda głównym wnioskiem, który nasunął mu się po przeprowadzeniu wywiadów ze zwolennikami i krytykami Adolfa Hitlera, było wykazanie, że Hitler był bardzo skomplikowaną oraz wewnętrznie sprzeczną postacią. Postawienie wywiadów ze świadkami historii jako głównego źródła historycznego, pomimo wykorzystania źródeł i dokumentów z epoki w celu weryfikacji narracji rozmów, nadaje, niestety, pracy amerykańskiego pisarza niekiedy charakter sensacyjnej i opartej na niesprawdzonych pogłoskach.

⁶ Praca I. Kershawa nie stawia postaci Hitlera w świetle jednostki, która samodzielnie decyduje o losach świata. Dla brytyjskiego historyka głównym problemem badawczym była odpowiedź na pytanie: dlaczego pojawienie się takiej osoby jak Hitler było możliwe? Autor w swej biografii niemieckiego dyktatora szuka odpowiedzi na to pytanie w społeczeństwie niemieckim — zastanawia się, jakie społeczne i polityczne motywacje pozwoliły „stworzyć” taką osobowość jak Hitler. Dlatego też praca I. Kershawa, pisana z dużym naukowym dystansem, jest przede wszystkim ciekawą „biografią” epoki, którą zdominowała postać Hitlera.

⁷ Biografia V. Ullricha skupia się na osobowości Führera, bez pominięcia warunków społecznych, które umożliwiły mu zrobienie błyskawicznej kariery politycznej. Badacz ten uważa Hitlera za człowieka mającego walory umysłowe, talent oratorski oraz pewien zmysł polityczny. Niemiecki pisarz szeroko opisuje życie prywatne dyktatora, zwracając uwagę, że nie zostało ono jednak ostro rozdzielone od sfery politycznej, ale przeplatało się z nią.

Motywy przewodnim biografii, co zostało zaznaczone przez autora we wstępie, jest przedstawienie fenomenu władzy, którą osiągnął Hitler. P. Longerich za główny punkt wyjścia rozważań przyjął, że dyktator III Rzeszy jako polityk działał autonomicznie i aktywnie, nie trzymał się reguł gry ogólnie przyjętych w ustrojach politycznych, kształtował procesy historyczne w niezwykle oryginalny sposób oraz doskonale potrafił wykorzystać w celu zdobycia i utrzymania władzy nowoczesne środki masowego przekazu, biurokrację oraz metody kontrolowania społeczeństwa. Podobnie jak to uczynił np. Joachim Fest⁸, P. Longerich wpisał Hitlera w kontekst epoki oraz wydarzeń, które go ukształtowały: fenomen narodowego socjalizmu, jego zakorzenie w historii Niemiec czy stosunek „ogółu” Niemców do postaci dyktatora. Niemiecki historyk nie pominął również kwestii osobowości Führera, ale uwzględniał je wyłącznie wtedy, kiedy prowadziło to do użytecznych konkluzji.

Warto zwrócić uwagę na źródła, jakie wykorzystał Autor w swej pracy. Niemiecki historyk, podobnie jak wielu przed nim biografów kanclerza III Rzeszy, korzystał z pewnej puli „sprawdzonych” źródeł, która od wielu lat pozostaje niezmienna i stanowi punkt wyjścia do poważnych rozważań historycznych nad postacią Hitlera. Do tej grupy zaliczają się przede wszystkim akta z Archiwum Federalnego oddział w Berlinie oraz Koblencji. Autor wykorzystał również wiele publikacji z epoki, które dotyczą problemów antysemityzmu, rasizmu, nacjonalizmu, eutanazji czy „czystości rasowej”. Dobór tego rodzaju materiałów, obok licznych prac o charakterze wspomnieniowym, pozwolił P. Longerichowi oddać klimat epoki, w której żył i działał Hitler. Na uwagę zasługuje również fakt szerokiego wykorzystania przez Autora ówczesnej prasy, w której pojawiały się artykuły dotyczące dyktatora. Niemiecki historyk w pełni wykorzystał tutaj swe bogate doświadczenie naukowe oraz umiejętności krytycznej analizy dzienników Josepha Goebbelsa, sprawnie oddzielając prawdę od mitów oraz wyciągając daleko idące wnioski, które przedstawił na kartach biografii.

Recenzowaną pracę można podzielić na trzy główne części. W pierwszej, która stanowi krótki prolog zatytułowany *Człowiek, który był nikiem*, autor przedstawił krótki rys biograficzny Hitlera obejmujący lata 1889—1918. Kreśląc portret przyszłego Führera z okresu jego dzieciństwa i młodości, przedstawił go jako człowieka, który nie miał pomysłu na swoje życie. Adolf Hitler przed wybuchem I wojny światowej „był [...] nikiem, człowiekiem bez znaczenia, zaabsorbowanym codzienną walką o przeżycie, okazjnie politykującym, uśmierzającym swoją frustrację przez wyobrażenie sobie, że Wiedeń, tak źle go traktujący⁹, jest stolicą imperium skaza-

⁸ J. FEST: *Hitler*. T. 1: *Droga do władzy*. T. 2: *Führer*. Przeł. W. JEŻEWSKI, D. KUCHARSKA, B. SZYMAŃSKA. Warszawa 1995—1996.

⁹ Wartą polecenia pracą dotyczącą okresu wiedeńskiego w życiu Hitlera jest praca B. HAMANN: *Wiedeń Hitlera*. Przeł. J. DWORCZAK. Poznań 2013. Autorka monografii przedstawia kompleksowy obraz Wiednia na początku XX wieku pod kątem intelektualnym, duchowym, społecznym, politycznym i ekonomicznym.

nego już na zagładę”¹⁰. Wybuch I wojny światowej stanowił dla niego szansę na jakiś zwrot w życiu, którą ten — w ocenie autora — z powodzeniem wykorzystał w czasie wojny. P. Longerich nie wchodził przy tym zbyt mocno w szczegóły dzieciństwa i młodości przyszłego dyktatora, podkreślając, że młode lata nie miały na niego aż tak wielkiego wpływu, jak powszechnie sądzono. Swoje działania Badacz tłumaczy faktem, że niewielka liczba zachowanych źródeł z tego okresu życia Hitlera nie pozwala na przedstawienie jednoznacznych wniosków. Wyjaśnia także, że porażka II Rzeszy miała dla Hitlera przede wszystkim wymiar osobistej klęski. Musiał on bowiem powrócić do swojego nieciekawego życia sprzed wojny. Gorycz porażki nie spowodowała jednak u niego natychmiastowego zaangażowania się w działalność polityczną. To stało się właściwie przypadkiem i wynikało z konkretnego wsparcia ze strony Reichswery w Monachium, które sprawiło, że latem 1919 roku Hitler zaczął interesować się działalnością polityczną¹¹.

W drugiej, najobszerniejszej części książki (rozdziały I—V), która opisuje lata 1919—1939, niemiecki historyk pokazał długą i skomplikowaną drogę przyszłego kanclerza III Rzeszy do osiągnięcia władzy. Przedstawił ją od rozpoczęcia przez Hitlera kariery politycznej jako propagandysta oraz agitator w Reichswerze, a później w Niemieckiej Partii Robotników (DAP). Wskazał, że latem 1921 roku, gdy z głównego propagandysty partii stał się jej przywódcą, zapoczątkowany został proces zdobywania pełni władzy w Niemczech. Tłumaczył, że Hitler bardzo zręcznie lawirował pomiędzy swoimi przeciwnikami oraz zwolennikami politycznymi. Ukazał, że późniejszy dyktator był nieprzewidywalny, a jego spontaniczne reakcje łączyły się z gwałtownymi wybuchami oraz intuicyjnym podejmowaniem decyzji. Opisał nieudany pucz w 1923 roku oraz krótki pobyt w więzieniu, które Hitler doskonale wykorzystał do kreacji własnej osoby jako „męczennika ruchu” oraz przyszłego wodza „narodu”. W realizacji tych działań sprzyjały mu podziały w NSDAP na kilka wrogich sobie obozów politycznych. Napisana w więzieniu autobiografia *Mein Kampf* stała się dla niego autostylizacją, w której „szczyci się, że istotne elementy heroicznego geniuszu artystycznego przelał w swoją nową rolę *führera*, tak, że jego rzekoma predestynacja do nadzwyczajnych osiągnięć wciąż ma szansę na wypełnienie się, aczkolwiek w innej dziedzinie”¹². Tą dziedziną była władza. Człowiek, który był nikim — jak go często nazywa niemiecki historyk — powoli, ale konsekwentnie przeobrażał się w autonomicznego, sprytnego oraz aktywnego polityka, doskonale zdającego sobie sprawę, że aby zdobyć władzę, musi swoją partię podporządkować wyłącznie jednoosobowemu kierownictwu,

¹⁰ P. LONGERICH: *Hitler. Biografia*. Przeł. M. ANTKOWIAK. Warszawa 2017, s. 43.

¹¹ Latem 1919 roku sekcja wywiadu Dowództwo Grupy Reichswery zaczęła organizować kursy, które miały uodpornić żołnierzy garnizonu niemieckiego na socjalizm i inne „niebezpieczne” idee. Na te szkolenia zaczął też uczęszczać Hitler.

¹² P. LONGERICH: *Hitler...*, s. 175.

nie dopuszczając do możliwości powstania gremium, przed którym musiałby się z czegokolwiek tłumaczyć.

Przedstawiając etapy życia Hitlera, P. Longerich jako kolejny moment zwrotny ukazał rok 1926, kiedy przyszyły kanclerz III Rzeszy, nie mając wokół siebie przeciwników, którzy mogliby kwestionować autorytet jego władzy w partii, mógł przystąpić do zakrojonych na szerszą skalę działań politycznych. Te natomiast potrafił sprytnie dopasowywać do aktualnych trendów i wydarzeń, które dokonywały się w Niemczech, Europie oraz na świecie. Przykładowo, radykalny antysemityzm Hitlera, który snuł wizję narodu bez Żydów, w procesie zdobywania przez niego władzy nie był początkowo mocno sygnalizowany, aby nie stracić wyborców z obozu konserwatywnej prawicy¹³.

Autor biografii wskazał, że objęcie przez Hitlera urzędu kanclerza 30 stycznia 1933 roku wcale nie oznaczało automatycznie powstania dyktatury. Transformacja rządu prezydenckiego Hitlera-Papena-Hugenbergera w kierunku jednoosobowej dyktatury była procesem złożonym, trwającym około półtorej roku i składającym się z dwóch faz. Jak pisze P. Longerich:

w pierwszej fazie, trwającej do lata 1933, istotna część władzy politycznej skupiła się w rękach rządu, będącego już w decydującym stopniu pod kontrolą narodowych socjalistów. Natomiast w fazie drugiej, która zakończyła się latem 1934, Hitlerowi udało się (głównie dzięki akcji z 30 czerwca 1934 oraz przejściu urzędu prezydenta Rzeszy) trwale wyeliminować z rządu konserwatyistów, unieszkodliwić opozycję wewnątrzpartyjną i wreszcie zaprowadzić samowładztwo bez jakichkolwiek ograniczeń konstytucyjnych¹⁴.

Na kartach książki ukazano, że Führerowi w procesie zdobywania władzy pomógł również jego specyficzny sposób bycia. Zalewanie swoich rozmówców niekończącymi się monologami, mocno nieregularny tryb życia, brak systematycznej pracy, podejmowanie zaskakujących decyzji w samotności, ignorowanie bieżącej polityki i ucieczka w megalomanię — wszystkie te zachowania jego najbliżsi zwolennicy brali jako wyraz „genialności”. W rzeczywistości jednak, w opinii P. Longericha, wszystkie te nieuporządkowane i specyficzne działania wynikały z obsesyjnego strachu Hitlera przed utratą władzy¹⁵. Niemiecki dyktator, zdobywając coraz większą władzę, zazdrośnie jej strzegł i ingerował w każdy aspekt działań politycznych, gospodarczych, kulturalnych, a po wybuchu II wojny światowej — również militarnych. Gromadząc wokół siebie coraz liczniejszych zwolenników, potrafił równocześnie spożytkować ich potencjał oraz siły do realizacji określonych

¹³ Ibidem, s. 227.

¹⁴ Ibidem, s. 348.

¹⁵ Ibidem, s. 204.

celów politycznych¹⁶. Nigdy jednak, co podkreślił P. Longerich, Hitler nie zatracił pełnej kontroli nad osobami, które były bezpośrednio związane z jego otoczeniem. Jak wyjaśnił autor książki:

to on [Hitler — K.K.] kanalizował i rozstrzygał spory o władzę toczony między funkcjonariuszami partii, którzy to na szczeblu czy to regionalnym, czy centralnym przywłaszczali sobie elementy aparatu państwowego, łączyli uzyskane państwowe uprawnienia z zadaniami partyjnymi i tym sposobem budowali własne aparaty władzy. Pogląd, iż zagadnienie władzy przez nazistów odbywało się niejako automatycznie, a Hitler odgrywał w nim rolę w znacznej mierze pasywną i ograniczał się do zatwierdzania i legitymizowania cudzych działań, nie uwzględnia jego skrzętnej politycznej aktywności. Oczywiście Hitler korzystał z rozlicznych inicjatyw i impulsów od ludzi, którzy „pracowali po jego myśli”, ale to on nakierowywał niecierpliwą aktywność swoich zwolenników na konkretne cele i koordynował je tak, aby służyły jego zamierzeniom¹⁷.

Apogeum władzy niemieckiego dyktatora zostało opisane w ostatniej części książki (rozdziały VI—VII), w której omówiono lata II wojny światowej. Autor ten największy konflikt w historii nazwał „wojną Hitlera”, podczas której Führer podejmował kolejne decyzje o kontynuowaniu i rozszerzaniu działań wojennych oraz budowaniu swojego imperium, opartego na rasistowskiej polityce. Jak pisze P. Longerich:

niemiecka polityka okupacyjna i sojuszowa, na której widniały czytelne „odciski palców” Hitlera, bezpośrednio i jawnie dążyła do jednego nadrzędnego celu: miała zapewnić bezwarunkową hegemonię reżimu narodowosocjalistycznego nad całą Europą oraz umożliwić dokonywaną przez ten reżim „transformację” kontynentu¹⁸.

System wodzowskiej autokracji został w pierwszych latach wojny udoskonalony. Führer „sprawował rządy” za pomocą bezpośrednich, osobistych kontaktów ze swoimi zaufanymi współpracownikami — Martinem Bormannem, Hermannem

¹⁶ Problematykę tę porusza ciekawa praca: S. MARKS: *Dlaczego poszli za Hitlerem? Psychologia narodowego socjalizmu w Niemczech*. Przeł. A. GADZAŁA. Warszawa 2009. Autor w ramach projektu badawczego przeprowadził mnóstwo wywiadów z osobami, które były związane z nazistowskimi organizacjami lub służyły w niemieckich siłach zbrojnych. Konkluzją pracy jest obraz społeczeństwa, które nie było zachwycone samym programem głoszonym przez NSDAP, ale emocjami, jakie budził Hitler.

¹⁷ P. LONGERICH: *Hitler...*, s. 409.

¹⁸ *Ibidem*, s. 1042—1043.

Goeringiem, Joachimem von Ribbentropem, Heinrichem Himmlerem, Robertem Leyem i Albertem Speerem — a także instrukcji, względnie poleceń, które wydawał za pośrednictwem coraz silniej konkurujących ze sobą kancelarii lub przez łączników pełniących służbę w Kwaterze Głównej Rzeszy. Niemiecki historyk nie neguje przy tym udziału „zwykłych” Niemców w popełnianych przez reżim zbrodniach lub szerokich wpływów na pewne działania dyktatora jego najbliższych współpracowników¹⁹. Na rzecz reżimu pracowały miliony zdeklarowanych działaczy partyjnych NSDAP, Hitlera popierała rzesza gorliwych pomocników oraz biernych oportunistów. Elity naukowe czy polityczne oddały mu pod kontrolę swoją fachową wiedzę oraz umiejętności. Oficerowie oraz szeregowi żołnierze z wielkim zaangażowaniem oraz poświęceniem realizowali kolejne zadania militarne stawiane przez „ich ukochanego wodza”²⁰.

Przedstawiony w tej części książki materiał niesie z sobą konkluzję, że władza Hitlera w latach II wojny światowej była już na tyle ugruntowana, że pozwoliła mu wykorzystać i spożytkować do własnych celów potencjał oraz siłę narodu niemieckiego. Naród zresztą był przez swego wodza traktowany jak zwykłe narzędzie władzy, bez liczenia się zupełnie z kosztami i daniną krwi, jakie ponosiła III Rzesza dla realizacji megalomańskich pomysłów swego kanclerza. Adolf Hitler, mając do dyspozycji miliony obywateli niemieckich, stał się absolutnym panem i władcą „tysiącletniej III Rzeszy”. W okresie II wojny światowej mógł już pozwolić sobie na bezprecedensowe działania, nie licząc się przy tym z nikim. Jego nieograniczoną władzę mogła przerwać wyłącznie śmierć, ponieważ

czynnikiem decydującym była tu osoba Hitlera. Albowiem struktura reżimu, w której cała władza łączyła się w osobie dyktatora, stanowiła przede wszystkim rezultat konsekwentnej polityki człowieka, który świadomie stworzył ten system dla osiągnięcia celów. Hitler nie był narzędziem struktur i okoliczności, które niepowstrzymanie parły ku samozniszczeniu i totalnej klęsce. Postawa wytrwania i walki aż do samego katastrofalnego końca była w znacznym stopniu efektem jego woli politycznej²¹.

¹⁹ Ciekawymi pracami dotyczącymi udziału zwykłych Niemców w zbrodniach reżimu są np. dzienniki Friedricha Kellnera. Por. F. KELLNER: *Dzienniki sprzeciwu*. Przeł. A. KOPACKI. Warszawa 2015; W. LOWER: *Furia Hitlera. Niemki na froncie wschodnim*. Przeł. B. GADOMSKA. Warszawa 2015; F. TAYLOR: *Wypędzanie ducha Hitlera. Okupacja i denazyfikacja Niemiec*. Przeł. H. POSTUŁA-LĘWICKA. Warszawa 2016.

²⁰ Powyższe zagadnienia ciekawie obrazują następujące prace: J. CORNWELL: *Naukowcy Hitlera. Nauka, wojna i pakt z diabłem*. Przeł. S. BARANOWSKI, A. KOCHAN, R. PALUSIŃSKI. Kraków 2012; H. SLESINA: *Żołnierze przeciwko śmierci i diabłu*. Przeł. P. TYMIŃSKI. Gdańsk 2015; A. TOOZE: *Cena zniszczenia. Wzrost i załamanie nazistowskiej gospodarki*. Przeł. D. JEDNOROWSKI. Oświęcim 2016; B. SHEPHERD: *Żołnierze Hitlera. Armia niemiecka w Trzeciej Rzeszy*. Oświęcim 2017.

²¹ P. LONGERICH: *Hitler...*, s. 1147.

Biografia autorstwa P. Longericha to praca, która doskonale pokazuje złożoność jednoosobowej władzy Hitlera. Główny bohater książki jest przedstawiony jako twardy dyktator, który przez lata wypracowywał sobie taki aparat władzy, jakiego potrzebował do urzeczywistnienia swojego głównego celu — stworzenia paneuropejskiego imperium. Adolf Hitler kierując się różnymi motywami działania oraz podejmując zaskakujące decyzje, potrafił z powodzeniem odnosić sukcesy zarówno w polityce wewnętrznej, jak i międzynarodowej. Ludzie, z którymi ściśle współpracował i którzy pomagali mu w rządzeniu „jego imperium”, byli dla niego wyłącznie koniecznymi narzędziami, które przez cały czas w pełni kontrolował i którym w odpowiednim momencie przypominał, kto w hierarchii jego władzy jest najważniejszy. Żaden z dotychczasowych biografów Führera nie przedstawił go jako człowieka, który decydował dosłownie o wszystkim. Pozostaje jednak pytanie, czy taka interpretacja jest słuszna? Czy uznanie Hitlera za głównego sprawcę i wykonawcę systemu nazistowskiego nie jest próbą przypisania mu wszystkich popełnionych przez Niemców zbrodni? Warto się nad tą kwestią zastanowić.

Bibliografia

- CORNWELL J.: *Naukowcy Hitlera. Nauka, wojna i pakt z diabłem*. Przeł. S. BARANOWSKI, A. KOCHAN, R. PALUSIŃSKI. Kraków 2012.
- FEST J.: *Hitler. T. 1: Droga do władzy, Hitler. T. 2: Führer*. Przeł. W. JEŻEWSKI, D. KUCHARSKA, B. SZYMAŃSKA. Warszawa 1995—1996.
- HAMANN B.: *Wiedeń Hitlera*. Przeł. J. DWORCZAK. Poznań 2013.
- KELLNER F.: *Dzienniki sprzeciwu*. Przeł. A. KOPACKI. Warszawa 2015.
- KERSHAW I.: *Hitler Hybris 1889—1936, Hitler Nemezis 1936—1945*. Przeł. P. BANDEL, R. BARTOŁD. Poznań 2013.
- LONGERICH P.: *Goebbels. Apostoł diabła*. Przeł. M. KILIS. Warszawa 2014.
- LONGERICH P.: *Himmler. Buchalter śmierci*. Przeł. S. SZYMAŃSKI, J. SKOWROŃSKI. Warszawa 2014.
- LONGERICH P.: *Hitler. Biografia*. Przeł. M. ANTKOWIAK. Warszawa 2017.
- LONGERICH P.: *Hitler. Biographie*. Berlin 2015.
- LONGERICH P.: *Konferencja w Wannsee. Droga do „ostatecznego rozwiązania”*. Przeł. B. NOWACKI. Warszawa 2018.
- LOWER W.: *Furie Hitlera. Niemki na froncie wschodnim*. Przeł. B. GADOMSKA. Warszawa 2015.
- MARKS S.: *Dlaczego poszli za Hitlerem? Psychologia narodowego socjalizmu w Niemczech*. Przeł. A. GADZAŁA. Warszawa 2009.
- REES L.: *Złowroga charyzma Adolfa Hitlera*. Przeł. K. MASŁOWSKI. Warszawa 2013.
- RYBACK T.: *Prywatna biblioteka Hitlera: książki, które go ukształtowały*. Przeł. M. SZUBERT. Warszawa 2011.
- SHEPHERD B.: *Żołnierze Hitlera. Armia niemiecka w Trzeciej Rzeszy*. Oświęcim 2017.
- SLESINA H.: *Żołnierze przeciwko śmierci i diabłu*. Przeł. P. TYMIŃSKI. Gdańsk 2015.
- STRATIGAKOS D.: *Dom Hitlera*. Przeł. J. DZIERZGOWSKI. Warszawa 2017.

- TAYLOR F.: *Wypędzanie ducha Hitlera. Okupacja i denazyfikacja Niemiec*. Przeł. H. POSTUŁA-LEWICKA. Warszawa 2016.
- TOLAND J.: *Hitler. Reportaż biograficzny*. Przeł. Z. KOŚCIUK. Warszawa 2014.
- TOOZE A.: *Cena zniszczenia. Wzrost i załamanie nazistowskiej gospodarki*. Przeł. D. JEDNOROWSKI. Oświęcim 2016.
- ULLRICH V.: *Hitler. Narodziny zła 1889—1939*. Przeł. M. ANTKOWIAK. Warszawa 2015.
- WEBER T.: *Pierwsza Wojna Hitlera*. Przeł. J. SZKUDLIŃSKI. Poznań 2011.